

АНЪАНАВИЙ МЕЪМОРЧИЛИКДА МЕЪМОРИЙ БЕЗАК ТУРЛАРИ

Мийзомов Шаҳзод Мурод ўгли

Тошкент архитектура – қурилиш институти

Аннотация

Ушбу мақолада, ислом дини Ўрта Осиё худудига кириб келиши билан ўзгара бошлаган анъанавий меъморчиликда, безаклардан кенг миқёсда фойдаланиш ва бунда безакларнинг келиб чиқиши, уларнинг турлари ва фарқлари ҳақида атрофлича фикр юритилган бўлиб, безакларнинг маълум турлари ҳақида асосий маълумот берилган.

В данной статье подробно рассматриваются широкое использование орнаментов в традиционной архитектуре, которое начало меняться с приходом ислама в Среднюю Азию, и происхождение орнаментов, их виды и отличия, основные виды орнаментов.

This article discusses in detail the widespread use of ornaments in traditional architecture, which began to change with the advent of Islam in Central Asia, and the origin of ornaments, their types and differences, the main types of ornaments.

Калит сўзлар: Ўрта Осиё, архитектура, Ўрта асрлар, Ислимий нақшлар, меъморий ёдгорликлар, гирих, эпиграфика, сирланган ғиштлар, майолика, Безак, Зооморф, бофта, Хаттотлик санъати, гул, занжира, мадохил, меҳроб, зардўзлик, ганчкорлик, кулолчилик, Калиграфик, декор, Шарқ, ритм, геометрик ва гулли элементлар, Ҳандасавий нақш, тақсим, минора.

Ключевые слова: Центральная Азия, Архитектура, Средневековье, Исламские узоры, Памятники архитектуры, гирих, эпиграфика, Глазурованный кирпич, Майолика, Зооморф, Каллиграфия, Восточный, ритм, геометрические и цветочные элементы, узоры ручной работы, башни, распределение, декор, цепь, эпиграфика, меҳроб.

Keywords: Central Asia, Architecture, Medieval, Islamic Patterns, Architectural Monuments, Girih, Epigraphy, Glazed Bricks, Majolica, Decoration, Zoomorph, Weaving, Calligraphy, Flower, Chain, Madohil, Altar, Embroidery, Pottery, Ceramics, Calligraphy, Oriental, rhythm, geometric and floral elements, Handmade patterns, divisions, towers.

Қадимги инсон дунё ҳақидаги фикрларини маълум белгилар билан ифодалаган: айлана - Қуёш, учбурчак - тоғлар, спираль - ривожланиш ва ҳаракат, квадрат ва ромб - ер.

Бутун тарих давомида дунё халқлари маданиятида турли безаклардан фойдаланилган. Ҳар бир халқнинг ўзига хос безаклари ва рамзий ма’нолари бор. [8, 155-б.] Аниқ фанларнинг ривожланиши билан одамлар ҳамма нарсани инжиқлик билан эмас, балки санъатда қонунлар деб аталадиган қатъий формулалар бўйича қуриш керак деб ўйлай бошладилар. Безак ва математика ўртасидаги боғлиқлик қандай намоён бўлади? Буни безакнинг бир қисмининг такрорланишига қараб кўриш мумкин. Ҳисобот ўзига хос мос ёзувлар нуқтаси бўлиб хизмат қилади. У безакни тартибга солади, унга қатъийлик ва идрокнинг соддалигини беради. Меъморий безакларнинг ҳар томондан қарашнинг ҳожати йўқ, мия расмининг бир қисмини мустақил равишда чизиши мумкин, бу эса тенг оралиқ билан такрорланади.

Безак нима, у қандай пайдо бўлди? У ҳақидаги дастлабки маълумотларни палеолит даврида топиш мумкин. Неолит даврида эса безак лар фаол ривожлана бошлади. Унинг гуллаши Миср давлатининг ривожланиши билан бирга содир бўлади. Ўша даврда одамлар кулолчилик санъатини фаол ўзлаштирдилар. Иплар ва қамишлар ёрдамида улар нақшни ваза ва идишларга қўллашди. Бундан ташқари, тасвирилар муқаддас маънога эга эди. Вақт ўтиши билан безак камроқ маънога эга бўла бошлади. Нақшлар ва безаклар идишларга фақат декоратив мақсадларда қўлланилган. Лекин барибир, маданиятнинг бу қатлами ҳали ҳам санъат ривожидида катта роль ўйнайди.

Безак- ҳаракатларнинг ритмик алмашилишига қурилган нақшдир.

«Безак» - бу жамият моддий маданиятининг бир қисми, инсон тасвирий фаолиятининг энг қадимий турларидан бири бўлиб, узоқ ўтмишда рамзий ва сеҳрли маънони, рамзийликни ўз ичига олади. Ҳар бир давр, услуб, миллий маданият ўзига хос тизимни ишлаб чиққан, шунинг учун безак асарнинг маълум бир давр, халқ, мамлакатга тегишлилигининг белгисидир. Безашдан мақсад буюмларни, матоларни, турар-жойларни безаш эди. Шу билан бирга, у сеҳрли ва маълумотли маънога эга эди. Безак воқеликни акс эттиришнинг анъанавий шакллари устунлик қиладиган ўзига хос ривожланишга эришди. Халқ амалий санъатида қадим замонлардан бери кўп жиҳатдан миллий бадиий анъаналарни белгилаб берувчи безак тамойиллари ва шакллари шаклланган. [7, 142-б.]

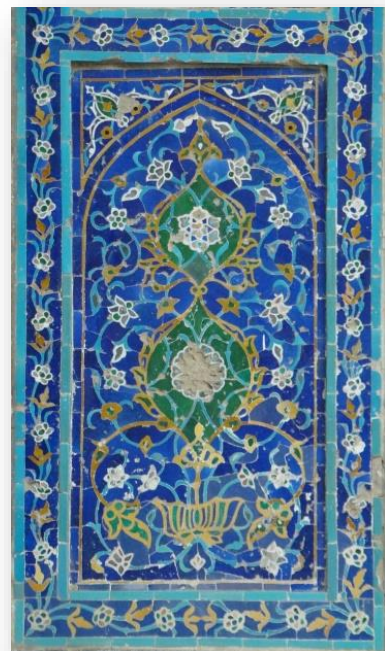
Ўрта асрларда безаклар ўсимлик ва ҳайвонот мотивларига асосланган ҳаёлий ва ажойиб дизайнлар билан ажралиб турарди. Ўрта аср безаклари рамзий маънога эга. Табиий мотивлар шартли талқин қилинади ва тимсолланади. Оддий тўғри чизиқли геометрик шакллар эса тўқилган эгри чизиқли шаклларга айланади. Ўрта асрларда ишлаб чиқилган декоратив ва безак воситалари орқали инсоннинг ички дунёси, ҳолати ва кечинмалари билвосита узатилган, бу қадимги санъатда бўлмаган.

Ислимий нақшлар - табиатдаги барг, банд, новда, ғунча ва бошқа ўсимлик қисмларини хунарманд томонидан стиллаштириб олинган шаклини маълум қонуниятлар асосида такрорланишидан ҳосил қилинган. [7, 54-б.]

Ислимий — ўсимликсимон шаклдаги такрорланувчи тақсимлардан тузилган асосий нақш тури. Нақш асосини таноб, банд, барг, буталар ташкил этади (1-расм). Ислимий бир-бирига узлуксиз уланиб, ўралиб кетадиган чирмовиқсимон, ўсимликсимон нақшларнинг такрорланишидан ташкил топади. Шунинг учун баъзан усталар уни ўрама ёки ўсимликсимон нақш деб ҳам атайдилар. Ислимий нақшнинг хиллари кўп, у қайси шакл билан тўлдирилса, нақш шу шаклнинг номи билан аталади: И. барг, Ислимий бар-гак, Ислимий бофта, Ислимий гул, Ислимий занжира, Ислимий мадохил,

Ислимий меҳроб ва б. юздан ортиқ содда ва мураккаб турлари мавжуд. [4, 38-б.] Бу нақш турлари янада кўпайиб бормоқда. Ислимий нақшларнинг хунармандлик ривожланган шаҳарлар номлари билан аталган хиллари ҳам бор: Исфаҳони Ислимий, Араби Ислимий, Машҳади Ислимий ва бошқалар. Турли даврларда яшаган халқ усталари янги-янги Ислимий хилларини яратган ва буюмлар беаги (ганчкорлик, наққошлик, ёғоч ўймакорлиги, мискарлик, зардўзлик, кулолчилик, гиламчилик, каштадўзлик ва б.)да кенг қўллаган.

Зооморф - ҳақиқий ёки хаёлий ҳайвонларнинг тимсолларидан қилинган тасвирларини ўз ичига олади. Ҳайвонлар ва қушларнинг тасвирлари ҳар доим

1-расм. Ислимий нақшли меъморий безак

рассомларни илҳомлантирган. Шунинг учун, бизнинг кичик биродарларимиз кўпинча стилизация объектига айланишди.

Ислом динининг дастлабки йилларида диний қаршиликларига қарамай, зооморф нақш ва безаклар алоҳида аҳамиятга эга эди. IX-XV асрларнинг эстетик ва мафкуравий истиқболида эстетик аҳамияти йўқолмади. Зооморфик нақшлар халқ амалий санъатида кенг қўлланилган, X-XV асрларда шаклланган. Марказий Осиёда ислом таъсирида (VIII аср) халқ усталарининг серқирра бадий истеъдодини намоён этди. Халқ амалий санъатида кушлар ва ёввойи ҳайвонлар бадий дизайннинг мустақил элементи сифатида ишланган. Шу сабабли миллий меъморчилигимизда безатилган ёдгорликларимизнинг асосий қисми ва эшик безакларида кўп учратиш мумкин. [9, 87-б.] Бу шуни кўрсатади-ки, зооморф туширилган меъморий безак тасвири объектни биринчи ўринга олиб чиқиш ва таъминлашга қаратилган композицион яхлитлик (2-расм). Зооморф безаклар ҳаётнинг эволюцияси, ривожланиш, коинотнинг алоқаси, ҳаёт ва коинотнинг тугаши, моддий мақсадлар ва маънавий маърифат, тирик мавжудотнинг ўлими ва тирилиши деган ўз даврининг энг илғор илмий қарашлари мавжуд бўлган.

2-расм. Зооморф ва ислимий безакли равок

Калиграфик - ёзувнинг ривожланиши билан безакларга нафақат тасвирлар, балки ҳарфлар ҳам қўшила бошланди. Ҳатто саводсиз ҳунармандлар ҳам кўпинча ўз маҳсулотларини тушунарсиз белгилар билан безашган, улар алифбодан машаққатли равишда кўчириб олишган. Ушбу турдаги декор Шарқ ва араб мамлакатларида айниқса кенг тарқалган. Калиграфик безаклар нақш ва ритмда ифодаланган алоҳида ҳарфлар ёки матн элементларидан иборат. Хаттотлик санъати Хитой, Япония каби мамлакатларда, бир қатор араб мамлакатларида маълум маънода тасвирий санъат ўрнини босган ҳолда кенг ривожланган. Калиграфик нақшлар кўпинча геометрик ва гулли элементлар билан мураккаб комбинацияда пайдо бўлади.

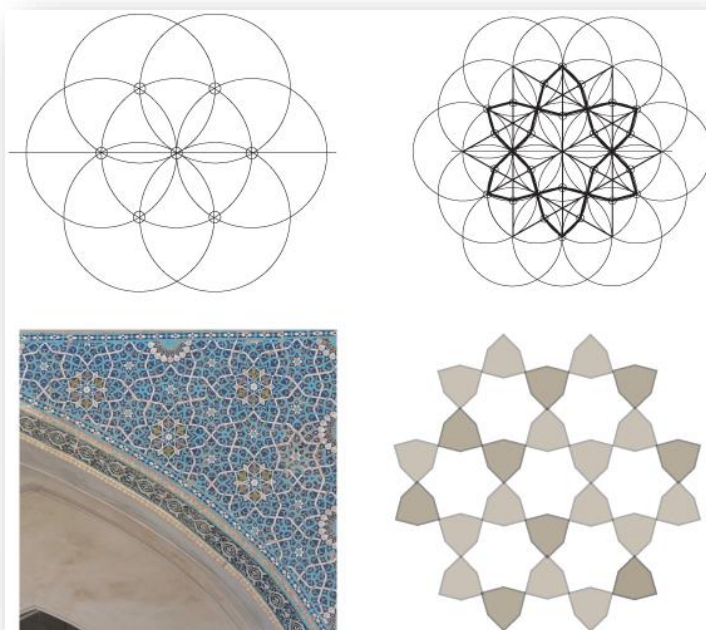
3-расм. Хаттотлик ва Ислимий нақшли меъморий безак

Ислом талабларига бўйсуниб оқибатида жониворлар, паррандалар ва одамларни тасвирлаш йўқолиб бориб наққошлик ривож топа бошлади. Араб ёзуви ўзлаштирилди. Натижада нақшлар билан унвонли ёзув (эпиграфика) услуби пайдо бўлди (3-расм). Араб ёзуви нақшлар билан чизилди. Араб ёзуви ҳам безак, ҳам оят ва ҳадислар вазифасини бажарди. [7, 142-б.]

Геометрик нақшлар - нукталар, чизиклар ва геометрик шакллардан иборат. Секин-аста рамзларга аниқ шакл берила бошланди. Шундай қилиб, геометрик безак пайдо бўлди (4-расм). Бундан ташқари, ривожланишнинг ушбу босқичида одамлар нафақат шаклга, балки рангга ҳам эътибор беришни бошладилар

Ўрта Осиё санъати қадимдан машхурдир. Ўтмишда ота-боболаримиз қурган мухташам бинолар ҳозирги кунгача мафтункор жилвасини йукотмаган. Юксак дид билан ишланган нақшлар ҳар бир томошабинни ҳайратга солиб келмоқда. Ҳаттоки чет эллардан ташриф буюрган саёҳатчилар ҳам юртимиздаги қадимий ёдгорликларни, бадиий дид билан ишланган нақшларни кўриб ҳайратда қолмоқдалар. Гирих - форсча, чигал, тугун деган маънони англатади. Ҳандасавий нақш. Мураккаб нақш тури,. Геометрик нақш муайян тақсимларга эга бўлади. Ҳар бир тақсим ўз тузулишига эга бўлади. Гирих Ўрта Осиё ва Яқин Шарқда кенг тарқалган нақш тури бўлиб, XII - XVI аасрларда айниқса Ўрта Осиёда кенг тараққий топган. Дунёда гирих нақш турини энг кўп тарқалган ҳудуди бу Ўрта Осиёдир. Гирихларни архитектура минораларидан ториб китоб вароқларини безашда ишлатилганини ҳам кўриш мумкин. Геометрик нақш элементлари 4 қисмдан учбурчаклар, тўртбурчаклар, кўпбурчаклардан ва эгри чизиклардан ташкил топади. [3, 117-б.] Бу каби гирих элементлари ёрдамида кўплаб нақшларни композициясини яратиш мумкин. Гирих ҳам нақш турлари каби тақсим деб аталадиган жуда оддий элементлардан ташкил топган. Тақсимларнинг такрорланиши бутун нақш композициясини ҳосил қилади. Гирих маълум мазмун ва характерга эга бўлади. Табиатда ҳар бир ўсимликнинг номи бўлганидек гирихларнинг ўзига хос номлари мавжуд. Агар гирих 5 қиррали юлдуздан иборат бўлса, беш қиррали юлдуз деб юритилади. Худди шундай шу шаклнинг қирралари сонига қараб номланади.

Хулоса қилиб айтганда, анъанавий меъморчилигимизда нафақат биноларнинг катта, улуғвор, архитектуравий композицияси жиҳатидан мураккаб, балки безакларнинг ҳам ривожланганини кўришимиз мумкин бўлади. Меъморчиликда безатишнинг янги усуллари ва техникалари пайдо бўлган. Қадимий

4-расм. Геометрик (Ҳандасавий) нақшли меъморий безак

меъморчилигимиз анъаналарида юзаки қарагандагина оддий туюлган «арзимас» нақшларда ҳам олам жаҳон ҳикмат хазиналари мужассам топган. Буюк аждодларимиз бизга қолдирган чексиз маънавий бойликларимиздан бўлмиш тарихий обидаларнинг ички ва ташқи безаклари кишиларни фақат гўзалликни кўра билишга эмас, балки гўзаллик қалбидаги дониш ҳикматларни ўқий олишга ҳам ўргатади. Асрлар давомида яратилган улкан маданий бойлигимиз, хусусан ўзбек миллий халқ амалий безак санъатида кенг тарқалган турларининг ўзига хос томонлари, мактаблари, бажариш технологияси, услублари, уларни яратган усталарнинг муборак номларини йўқотишга ҳаққимиз йўқ. Ана шу сабаб бу ноёб санъат дурдоналарини сақлаш, уларни ёшларга ўргатиш муҳим вазифамиздир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Пугаченкова Г.А. Зодчество Центральной Азии. XV в. Ведущие тенденции и черты. – Ташкент, 1976.
2. Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. История искусств Узбекистана. Ташкент, 1965.
3. Гюль Э. Архитектурный декор эпохи Темуридов. – Ташкент 2014.
4. Ремпель Л.И. Архитектурный орнамент Узбекистана. – Ташкент, 1961.
5. Аҳмедов М. Ўрта Осиё меъморчилиги тарихи. Т.: 1995.
6. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. Т.: 2000-2006.
7. Булатов С.С «Ўзбек халқ амалий безак санъати». -Т., «Меҳнат». 1991.
8. Булатов М.С. «Геометрическая гармонизация в архитектуре Средней Азии IX-XV в.в.». -М., «Наука». 1978.
9. Мўминов I.M. Темурийлар даври Ўрта Осиё санъатининг пайдо бўлиши ва тараққий этиш тарихий илдизлари ҳақида//ТАТ.-3 томлик.- Тошкент: Фан, 1969.